

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS VESZTESÉGGUTATÁS FORRÁSAI A TERÜLETI LEVÉLTÁRAKBAN

Bevezető

A háború kezdetétől elszenvedett súlyos veszteségek nyomán természetes igényként jelentkezett a hősi halottak emlékének megörökítése, annál is inkább, mivel többségüket idegen földben, jeltelen tömegsírba temették el. Kecskemét város kezdeményezésére 1914–1915 fordulóján az ország törvényhatóságai sorra kinyilvánították, hogy „a béke helyreállítása” után megörökítik az elesett katonák emlékét.¹ A társadalmi alapon 1914-ben szerveződött Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) felvállalta az adatok folyamatos összegyűjtését, amelyhez a közigazgatási hatóságok közreműködését kérte. Fő célkitűzése arra irányult, hogy a háború után az ország településein emlékműveket emeltessen a harctéren szerzett sebesülésük vagy betegségük folytán elhalt hősöknek. A belügyminiszter 1915 nyarán ezt körrendeletben is propagálta.²

A társadalmi kezdeményezéseket az 1917. évi, „a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről” szóló VIII. törvénycikk emelte hivatalos szintre. Ez kimondta, hogy azok nevét, „*akik életükkel adóztak a veszélyben forgó haza védelmében*”, minden helység anyagi erejének megfelelő, méltó módon örökítse meg. A végrehajtási utasítás ennek legalkalmasabb módját a nevek bevésésére létesítendő, művészi kivitelű emlékműben jelölte meg, hangsúlyozva azonban, hogy a megvalósítás ideje a háború befejeztével érkezik el.³

Az összeomlás, az 1918–1919. évi forradalmi események, az idegen megszállás, majd a Trianonnal bekövetkező állapotok átmenetileg háttérbe szorították az ügyet. „A hősök emlékének megörökítéséről” 1922-ben kiadott rendelkezés – tekintettel az ország súlyos gazdasági helyzetére – elsősorban még az eszme felkarolását és az erőforrások gyűjtését szorgalmazta,⁴ később azonban, de még a két világháború közötti években, a legtöbb község felállította hősi emlékművét vagy emléktáblát állított. A nagyobb lélekszámú városokban ugyanakkor – rendszerint a hatalmas névanyag elhelyezésének technikai akadályaira hivatkozva – elmaradt a nevek felvése,

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Hódmezővásárhelyi Fiókleveztár (a továbbiakban: MNL CSML HF), Hódmezővásárhely Város Törvényhatósági Bizottsága, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV. B. 1402a), 6/1915. közgy. sz.; MNL CSML HF, Hódmezővásárhely Város Tanácsa, iratok (a továbbiakban: IV. B. 1405b), II. 4421/1917.

² 18.987/1915. B. M. eln. sz. körrendelet. *Belügyi Közlöny*, 1915. 668.

³ 14.730/1917. B. M. eln. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1917. 1913.

⁴ 20.331/1922. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1922. 230.

de hiányosok maradtak a felkerült névsorok is. Az egyes helységek tényleges háborús veszteségéről általában nem készült átfogó, hivatalos felmérés. Az esetenként elvégzett adatgyűjtések többnyire a lakosság bejelentéseire hagyatkoztak, ezeknek objektív és szubjektív okok sora szabott korlátot: a név megörökítésében érdekelt hozzátartozók hiánya (különösen a nem helybeli illetőségű, egyedülálló segítők, gazdasági cselédek esetében), máskor az évek múlásával sem halványuló reménykedés az eltűnt visszatérésében, legalábbis a róla való végső lemondás fel nem vállalása. Nem hagyható figyelmen kívül a hatalmas véráldozatot végső soron értelmetlenül hozó társadalom kiábrándultsága sem, ami az egyre súlyosabb háborús nélkülözésekkel kezdődött, és amelyet a háborút követően hadigondozásra szoruló tömegek esetében még fokozott a kellőképpen meg nem oldott állami gondoskodás.

Hódmezővásárhelyen, miután a város összvesztességéről csak becsült és egymástól lényegesen eltérő adatok álltak rendelkezésre, a készülő helytörténeti monográfia kapcsán, még az 1980-as évek végén, személyre lemenő adatgyűjtés indult. A direkt és indirekt módon elvégzett, teljes körű forrásfeltárássra törekvő kutatás révén mintegy háromezer, a háborúban, hadifogságban vagy ott szerzett betegségében később elhalt itteni lakos és innen elszármazott személy neve vált ismertté. (A helyi veszteséghányad megállapításakor az utóbbiakkal természetesen nem számoltunk.) A forradalmak és a román megszállás áldozataira is kiterjedő adatfeltárást további közel száz áldozatot regisztrált; ők kisebb részben vöröskatonák, többségükben pedig polgári áldozatok voltak.

A gyűjtőmunka tapasztalatait összegezve, e dolgozat a területi levéltárakban elérhető forrásokat igyekszik számba venni. Elsősorban tehát az elsőfokú közigazgatási hatóságoknál keletkezett iratokat, ahol az ügyet indították, érdemben intézték, és végül irattározták. A konkrét példákat a források keletkezése idején önálló törvényhatósági joggal rendelkező, az 1910. évi népszámlálás adatai szerint 62 ezer lakossal bíró Hódmezővásárhely esetéből vettük.

A kutatás során az ügykörök és iratfajták felől közelítettünk az iratképzőkhöz, az egyes ügyiratok, nyilvántartások levéltári rendszeren belül elfoglalt helyéhez, miután a hatás- és feladatkörök helyi leosztása a közigazgatás azonos szintjén álló hatóságok esetében is eltérő lehetett. A módszer mellett szólt még, hogy a rendszert több példányban készülő iratok – rendeltetésüknek megfelelően – elvileg több szerv irattárában is megtalálhatók. A feladatkörök mindenkor magasabb jogszabályokon alapultak, ezért utalunk a törvényi háttérre, az iratok keletkezését meghatározó rendeletekre, utasításokra.

A kutatás szempontjából elsődlegesnek tekintett levéltári jellegű forrásokat hasznosan egészíthetjük ki az egyéb adatbázisok, mint a hősi emlékművek, temetői nyilvántartások, fejfák, helyi kiadványok adatai, a családoknál fennmaradt dokumentumok. Kiemelten fontos szerepe volt a helyi jellegű sajtónak, amely – mint a korabeli tömegtájékoztató egyetlen eszköze – a Magyar Vöröskereszt Egylet Tudósító Irodájának a hadügyminiszter által rendelkezésre bocsátott, illetve a rajta keresztül folytatott tábori- és hadifogoly-levelezésből nyert információkat megosz-

totta a társadalommal. A hatósági eljárás keretében, így annak korlátaitól is behatároltan keletkezett levéltári forrásokat a sajtó közlései nem csupán kiegészíthetik, de pótolhatják is. Elsősorban a még egyedülálló, vagyontalan eltűntek esetében, akiknek vissza nem térése szükségszerűen nem vont maga után hivatali eljárást.

Katonai nyilvántartás

A katonai hadkiegészítő hatóságok mellett a közigazgatási hatóságoknak is nem kis szerep jutott a közös hadsereg és a honvédség kiegészítésében, különösen az előkészítés és adminisztrálás terén. A feladatokat a vizsgált időszakra vonatkozóan a véderőről szóló 1912. évi XXX. tc. és a honvédségről szóló, szintén 1912-ben elfogadott XXXI. tc. és végrehajtási utasításai határozták meg. Az újoncállítás az általános hadkötelezettség alapján községenként (városonként), illetve körjegyzőségi csoportok szerint történt. A megyét sorozójárásokra osztották fel, ezek egybeestek a közigazgatási járással. A törvényhatósági jogú városok és általában a rendezett tanácsú városok önálló sorozójárást képeztek. Az állításkötelesek összeírása – három évvel a sorozást megelőzően – a felekezeti anyakönyvvezetők által kiállított anyakönyvi kivonatok, az állításkötelesek személyes jelentkezése és a községi eljárók nyomozása alapján történt. A katonai előadó, illetve ügyosztály készítette el az összeírási és az állítási (sorozási) lajstromokat.

Az összeírási lajstrom az ábécé betűi szerint, a születési idő sorrendjében szerepelteti az állításköteles nevét, lakását, születésének helyét és pontos idejét, továbbá vallását, iskolai végzettségét és foglalkozását. Az *észrevétel* rovatban utólag tüntették fel a sorozás helyét, napját, az alkalmasságot, a honvédségbe vagy a hadseregbe történő beosztást, alkalmatlanság esetén pedig a fogyatkozás megnevezését. Hivatalos értesítés alapján ide jegyezték be az alkalmatlanná válás és az elhalálozás tényét, ez utóbbi helyét és idejét. Az állítási lajstrom utal az összeírási lajstrom folyószámára, tartalmazza a születési helyet és évet, a foglalkozást, a szülők nevét, a tartózkodási helyet (lakást), továbbá a sorozás helyét, idejét és eredményét, valamint az esetleges elhalálozás adatait.

A mozgósításból kifolyólag a háború alatt évenként összeírták a 19. életévükbe, tehát népfelkelésre kötelezett korba lépő ifjakat. Az erről készült névlajstromok főbb rovataikban az összeírási lajstromot követik. A békebeli sorozásnak megfelelő népfelkelői bemutató szemlére állítottakat bemutató lajstromban vették nyilvántartásba. A háború elhúzódásával, 1915-ben a népfelkelésnél a korábbi 19–42 évről 18-tól 50 éves korig tolták ki a hadkötelezettség korhatárát (1915. II. tc.). Ekkor összeírták és bemutató szemlére rendelték a mozgósítás által nem érintett, korábban katonai szolgálatot nem teljesített B) alosztályú népfelkelőket és az A) alosztályú, vagyis katonai kiképzésben részesült népfelkelők idősebb korosztályait is. Az egészségügyi követelmények állandó leszállításával a férfilakosságot újabb és újabb pótszemlének vetették alá, melyekről szintén készült bemutató lajstrom. Hódmezővásárhely esetében ismert, hogy 1921-ben a rendelkezésre álló korábbi

nyilvántartásokat vették alapul az 1895–1896. évben születettek újabb katonai összeírásához. A hozzátartozók közlése alapján feljegyezték itt az illető háború alatti csapatbeosztását, rendfokozatát, és természetesen kitértek sorsára, esetleges eltűnésére, elhalálózásra is.

A közigazgatási hatóságoknak a háborút megelőzően nyilvántartást kellett vezetniük a nem tényleges (tartalékos és póttartalékos) közös hadseregbeli és honvéd legénységről. Ez – folyamatosan karbantartva – tartalmazza a csapat megnevezését, a sorozási évfolyamot, a rendfokozatot, a nyilvántartási községet, a szolgálatra vonatkozó adatokat, a fogyatékból vétel okát (elhalálózás, fogságba esés, stb.) és a mindenkori lakcímet. Törzskönyvi lapszámot is megadnak, ez tartalmazhatta az azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges személyi adatokat. (A hódmezővásárhelyi tanács katonai ügyosztályának fennmaradt iratanyagában ez nem található.) A nyilvántartáshoz készült speciális névmutató szintén jelöli a csapatot, rendfokozatot és a fogyatékból módját, továbbá a bekövetkezett változás vonatkozó iktatószámát. A mozgósítással bevonult közös hadseregbeli legénység Hódmezővásárhelyen szerkesztett külön névjegyzéke személyi adatként egyedül a sorozás évét adja meg, katonai adatai viszont kiegészülnek a bevonulás (póttest) helyével és a csapat szádszintű megjelölésével.

A közigazgatásban keletkezett katonai ügyi iktatott iratok – a katonai és polgári hatóságokkal folytatott, a háború alatt különösen kiterjedt levelezés a személyi adategyeztetésektől a felmentéseken, szökéseken át – az ügyfajták rendkívül széles skáláját kínálja, egészen a konkrét veszteségekről történt értesítésekig. Iratok híján a segédkönyvek is önállóan értelmezhető információkkal szolgálhatnak. Az eltűnteket kereső beadványok intézése, az elhaltakról érkezett újabb értesítések, hagyatékok megküldése és a hadigondozási ügyek révén az iratok a későbbiekben is haszonnal forgathatók.

Felmentésük lejártával, illetve megszüntetésével – különösen a veszteségek pótlása érdekében a felmentések 1917-ben elrendelt revíziója után – a korábban kedvezményezettek is a háború potenciális áldozataivá lettek. Az adatokban gazdag felmentési javaslatokkal és az előterjesztett kérelmek alapján szerkesztett, végül a miniszter határozatával ellátott névjegyzékekkel – hatás- és feladatköréből adódóan – a főispán iratanyagában is találkozhatunk.

Halotti anyakönyvezés

A katonai egyének anyakönyvezését a háborút megelőzően szabályozó kormányrendelet a mozgósítás esetén követendő eljárásra is kitért. A katonai hatóságok által hivatalból kiállított adatokat eszerint a belügyminiszter küldi meg annak az anyakönyvvezetőnek, akinek kerületében a haláleset történt.⁵ Az általános szabályoktól eltérő eljárás részleteit a belügyminiszter 1914. augusztus 17-én, a mozgó-

---

⁵ 2.700/1906. M. E. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1906. 1740.

sított fegyveres erőhöz (közös hadsereg, haditengerészet, honvédség, felhívott népfelkelés, csendőrség) tartozó egyénekre vonatkozó anyakönyvi bejelentések tárgyában kiadott körrendelete határozta meg.⁶ A különleges rendelkezések kiterjedtek a katonai kötelekbe nem tartozó, de a mozgósított fegyveres erőt követő és katonai igazolványi lappal ellátott polgári egyének, tehát a hadiszolgáltatásokról szóló törvénycikk által igénybe vett hadimunkások, civilkocsisok, stb. halotti anyakönyvezésére is. Ez volt irányadó az átvonulás közben betegség vagy baleset miatt történt, és akár katonai vagy polgári egészségügyi intézetben, akár magánháznál elfordult haláleseteknél is. Számolva a nyilvántartásra hivatott katonai hatóságok hadiállapot miatti akadályoztatásával, az anyakönyvi nyilvántartás teljessége érdekében utasították az anyakönyvvezetőket a kerületükben előfordult és tudomásukra jutott katonai halálesetek rögzítésére. Erre az Anyakönyvi Utasításban⁷ előírt bejegyzés elhalasztásáról vezetett nyilvántartás szolgált.

A hadban bekövetkezett halálesetek anyakönyvezését kiterjesztették a hadifogságban elhaltakra is. A bejegyzésre a kerületileg illetékes anyakönyvvezető volt jogosult. Amennyiben a haláleset külföldön (elcsatolt területen) történt, akkor a lakhely szerint illetékes anyakönyvvezető, amennyiben pedig a lakhely nem volt megállapítható, a községi illetőség volt az irányadó. Ha ez sem volt megállapítható, vagy az illető külföldi illetőségű volt, a születési helyén lehetett anyakönyvezni. Az ismeretlen lakhelyű vagy külföldön született egyének anyakönyvezésére Budapest székesfőváros V. kerületi állami anyakönyvvezetőjét jelölték ki. Az anyakönyv *megjegyzések* rovatában kellett feltüntetni a vonatkozó miniszteri közlés számát és a „hősi önfeláldozást” méltánylandó, „a hazáért hősi halált halt” megkülönböztetett megjelölést. A katonai nyilvántartás sajátosságából eredően az anyakönyvvezetők az elhaltak születési évét kapták meg a hónap és a nap nélkül, az anyakönyv ugyanakkor *életkor* rovatot tartalmazott. Ilyenkor a születési évszámnak az elhalálozásából történt kivonása után nyert évszámból egy évet még le kellett vonni.⁸

A korabeli halotti anyakönyvek a folyószámot, a bejegyzés idejét, az elhalt nevét, állását (foglalkozását), lakhelyét, vallását, életkorát, házastársának nevét, szüleinek nevét, az elhalálozás helyét és a halál okát közlik. Katonáknál a név alatt szerepel még a rendfokozat, az állománytest és zárójelben a polgári foglalkozás. A német nyelvű katonai és kórházi nyilvántartások meglehetősen pontatlannak bizonyultak a kézírásos nevek átírásakor. Bizonytalansági tényező volt a név fordítása is. (A vásárhelyi Imre Bálintot például Valentin Imreként anyakönyvezték.) Az idegen földrajzi nevek pontos névalakjának meghatározásához egykori térképek és a hadtörténeti munkák leírásai, térképvázlatok hívhatók segítségül.

A gyakran hiányos vagy pontatlan adatokkal történt bejegyzések kiigazítására lehetőség nyílt az érdekelt hozzátartozók kérelmére vagy hivatalból megindított

⁶ 151.917/1914. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 1554.

⁷ 80.000/1906. B. M. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1906. 1778.

⁸ 151.917/1914. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 1554.

eljárás keretében. Az anyakönyvvezető által elkészített tervezetet első fokon az anyakönyvezés közvetlen felügyelője, a közigazgatási hatóság vezetője hagyta jóvá. A vonatkozó iratok általában évenként megújuló alapszámon találhatóak meg.

Az anyakönyvi bejegyzések a megyei levéltárakban őrzött anyakönyvi másodpéldányokból is kutathatók, de névmutató rendszerint csak az anyakönyvi hivatalban őrzött első példányhoz áll rendelkezésre. Ezek és a bejegyzések alapjául szolgáló alapiratok, amelyek irattári jelzete az anyakönyv jelöléséből (esetünkben: halotti) és a bejegyzés folyószámából tevődik össze, külön engedéllyel kutathatók. Az utólagos bejegyzések (UB) itt közvetlenül megjelennek anyakönyvi bejegyzésként, míg a másodpéldány általában csak az UB-jegyzék folyószámát közli. A halotti anyakönyvek közelebbi adatokkal szolgálnak a rokkantságuk folytán a haderő kötelékéből még a háború folyamán elbocsátott, valamint a háborút végigküzdő vagy hadifogságból hazatért, majd háborús eredetű betegségükben elhaltakról is.

Holtak nyilváníatás

Család- és vagyoni jogi érdekektől (új házasság kötése, örökösödés, stb.) sürgetve, az igazságügyminiszter 1919-ben rendeletet bocsátott ki a háborúban 1917 előtt eltűntek holtak nyilváníatásáról. Az eljárat a bíróságnál a házastárs, az örökös és rajtuk kívül bárki kezdeményezhette, aki jogilag érdekelve volt az eltűnt halálának megállapításában. A kérelemben közölni kellett az illető személyi és katonai adatait s lehetőség szerint azt a hadieseményt, amelynek folytán nyoma veszett. Amennyiben utoljára kórházban volt, azt meg kellett nevezni. Csatolni kellett az általa írt levelet, és elő kellett adni a róla utoljára érkezett híreket, közöttük a katonai hatóságtól s a Vöröskeresztől származó értesüléseket. A bíróság az előbbi adatokkal hirdetményt bocsátott ki, amelyet a bejelentésre megszabott 60 napra ki kellett függeszteni, és a hivatalos lapban (*Budapesti Közlöny*) közre kellett adni. A hirdetményt megküldték a Vöröskereszt Egyletnek, amely köteles volt sürgősen közölni az eltűntről a nyilvántartásaiban rendelkezésre álló adatokat. Ezt a szerepet a későbbiekben a honvédelmi minisztérium 36. osztálya, majd a Felszámoló Hivatal háborúban elesetteket, eltűnteket és hadifoglyokat nyilvántartó alosztálya, később a belügyminisztérium III. osztályának háborús veszteségeket és hadisírokat nyilvántartó csoportja, 1945 után pedig ismét a honvédelmi minisztérium töltötte be.

A bíróság a halál idejéül az eljárás adatai alapján valószínűsíthető időpontot állapította meg, ilyen adatok hiányában ez 1917. december 31. napja volt. Az évek előrehaladtával az igazságügyminiszter fokozatosan kiterjesztette a rendelet hatályát.⁹ Az 1920 előtt eltűnteknél a vélmezhető időpont 1920. december 31., az

⁹ 28.000/1919. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1919. 1132.; 27.613/1923. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1920. 880.; 30.000/1922. *Igazságügyi Közlöny*, 1922. 211.; 63.848/1922. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1922. 320.; 44.200/1925. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1925. 487.; *Igazságügyi Közlöny*, 1925. 151.; I. M. sz. rendeletek és a 12.200/1948. (XII. 4.). Korm. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1948. 2492.

1920 után eltűnteknél pedig 1921. december 31. napja lett. A második világháborúban eltűntek holtnak nyilvánítását szabályozó rendelet közelebbi adat híján az eltűnést követő hónap 15. napjában jelölte ki a halál megállapítandó idejét. Az első háborúban eltűnteknél érvényben maradtak a korábbi rendelkezések, azonban egyes bíróságok esetükben is az új eljárást alkalmazták. A holtak nyilvánítás természetesen nem zárta ki annak bizonyítását, hogy az eltűnt előbb vagy később halt meg, illetve, hogy életben van.

Konkrétabb adatokat igénylő eljárás volt a halál tényének bírói megállapítása, amikor az elhalálozás közokirattal nem igazolható tényét más módon, például a Vöröskereszt által kiállított okirattal megnyugtatóan bizonyították a kérelmezők. A bíróság ekkor mellőzte a hirdetmény kibocsátását és a halál idejét állapította meg, vagy azt a napot, amelyen az eltűnt már kétségtelenül nem élt.

A végzéseknek tartalmazniuk kellett a meghalt állását (foglalkozását), lakóhelyét, vallását, életkorát, élő, elhunyt vagy elvált házastársának nevét, szülei nevét, továbbá a halál helyét és okát. A jogerőre emelkedett határozatot közölték a hagyatéki bírósággal, valamint a halotti anyakönyvezésnél már meghatározott illetékes anyakönyvvezetővel. Az anyakönyvi irattárakban ezeket az anyakönyvi bejegyzés alapirataként, a bejegyzés folyószámán irattározták. A hősi halottakról általában külön névmutató is készült, de célszerűbb magukat az anyakönyveket átnézni, amelyek egyúttal mutatják a kiegészítő, helyesbítő vagy hatályon kívül helyező esetleges rendelkezéseket is.

Az elsőfokú hagyatéki bíróság szerepét 1950 előtt az árvaszékek töltötték be. Terjedelmes iratanyagukban a kutatást meglehetősen körülményesé teszi az előrehaladó alapszámos irattári rendszer. Az iktató- vagy mutatókönyvekből nyert iktatószámok alapján az ügyek az irattári sorkönyvek révén követhetők végig, a keresett irat olykor a jogutód tanács gyámügyi szakigazgatási szervének anyagából került elő. Némi könnyítésül szolgál, hogy a hősi halottakat a gyámhatósági iratokban is megkülönböztetett megjelöléssel kellett ellátni, és ez a segédkönyvre is vonatkozott.¹⁰ Az árvaszéki anyag használata mellett szól, hogy itt elvileg a holtak nyilvánító végzésnél rendszerint több információt tartalmazó hirdetmények is megtalálhatók. Az eljárás iratai ügyindító darabokként általában az egyes gyámhatósági akták legalján találhatóak, a külsejéről is jól felismerhető haláleset-felvételi ívbe helyezve.

Haláleset-felvétel

Az örökösödési eljárás keretében a községekben a községi, illetve körjegyzők, a városokban pedig az erre rendelt szakközegek (leltárbiztos stb.) a halottkém jelentése, illetve az anyakönyvezett halálesetekről készített havi kimutatása alapján haláleset-felvételi ívet töltöttek ki. A haderő kötelékében elhalálozott személyek esetében erre általában a katonai hatóságok kimutatása alapján került sor. Holtak

¹⁰ 11.439/1914. B. M. eln. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 194.

nyilvánításakor vagy az elhalálozás tényének bírói megállapításakor ezt csak a hagyatéki bíróság rendeletére kellett elkészíteni.

A vesztéséskutatás szempontjából a formanyomtatvány első, a személyi és családi viszonyokat ismertető része lehet lényeges. A katonahalottaknál a *polgári foglalkozás* rovatban szerepel a rendfokozat és a csapattest. Feltüntették még a családi állapotot, a házastárs és a leszármazók nevét, ez utóbbiak születési dátumát, az elhalt életkorát vagy születési évét, vallását, születési helyét, utolsó lakcímét, illetőségi községét és természetesen az elhalálozás helyét és idejét.

A haláleset-felvételt rendeltetésénél fogva az elhunyt lakóhelye vagy vagyona szerint illetékes hagyatéki bíróságnak (árvaszék) bocsátották rendelkezésére. Hézagpótló szerepe a nem helyben, általában hadikórházban elhalt, így a helyi anyakönyvekben nem rögzített, továbbá a más község illetőségébe tartozó, de ingatlan vagyona, így többnyire származása révén is az eljáró hagyatéki bíróság székhelyéhez kötődő személyek esetében lehet. A szülők, testvérek, stb. elhalálozásakor a háborúban eltűnt törvényes örökösökre történő utalások közvetett módon segíthetik a kutatást.

Hadisegélyezés

A mozgósítással a jórészt máról holnapra élő munkástömegek általában a legteljesebb bizonytalanságban kényszerültek hátrahagyni hozzátartozóikat. Hasonló fenyegetettséggel került szembe számos iparos család is, miután a már két éve tartó gazdasági válság ipari viszonyai többnyire felemésztették tartalékaikat. A halaszthatatlan segélyezés szükségességét felismerve, a helyi hatóságok pénzbeli és természetbeni adományozásra szólították fel a társadalmat.

Az intézményesített állami segélyezést a mozgósításkor behívottak „gyámol nélküli családjainak” segélyezéséről szóló 1882. évi XI. tc. (kiegészítése, ill. módosítása: 1914. XLV. tc.) és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. tc. alapján az 1914. augusztus 8-án kiadott belügyminiszteri körrendelet¹¹ indította el. Hadisegélyre a vagyonuk jövedelméből és keresetükből megélni képtelen, a bevonult által eltartott hozzátartozók tarthattak igényt. A jogosultság elbírálására – átruházott hatáskörben – a városokban a polgármestert, a járásokban a főszolgabírót, Budapest székesfővárosban pedig a kerületi elöljárókat hatalmazták fel. A rendeletileg megszabott segélyösszeget az illetékes pénzügyigazgatóságok állapították meg.

A felhívásra jelentkező családtagokról a felvett adatokat rögzítő jegyzőkönyvi kérelmek alapján a községi elöljáróságok, a városokban pedig a polgármester által megbízott tisztviselők két példányban összeírást készítettek, amelynek egyik példányát a pénzügyigazgatósághoz továbbították. A rovatok a megadott minta szerint tartalmazták a bevonult nevét, katonai minőségét, állományilletékes csapat-

¹¹ 148.000/1914. B. M. sz. körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 1539.

testét (ahová bevonult), bevonulásának napját, polgári foglalkozását és a segélyre igényt tartó családtagokat. A helyi hatóságoknak nyilvántartást kellett vezetniük a bekövetkezett változásokról, ami legtöbbször a bevonult elhalálózása volt.¹²

Hadigondozás

A család segélyezését be kellett szüntetni a rokkanttá vált bevonult hazaérkezésével, valamint az eltűnést vagy az elhalálózást követő hat hónap után. A korábbi törvények alapján katonai ellátásban kellett ugyan részesíteni a hozzátartozókat, ennek összege azonban rendszerint alacsonyabb volt a segélyénél. A nehéz megélhetési viszonyokra tekintettel a pénzügyminiszter 1915-ben a katonai ellátás mellett a háború idejére és az azt követő féléven át a rászoruló családok részére rendkívüli segélyt állapított meg.¹³

A hadigondozottak ellátási díjait 1922-ben kormányrendelettel szabályozták.¹⁴ Az elsőfokú hadigondozó hatóságoknál ekkor egyéni lapot, valamint összeírasi és ellátás-megállapítási ívet állítottak ki a felhívásra jelentkező hadirokkantokról, hadiözvegyekről, hadiárvról, továbbá a felmenő ágbeli rokonokról és a „szülőtlenn” testvérekről. A formanyomtatványok érthetően az ellátásra jelentkezők személyi adatait részletezik, azonban a házasságkötés és a gyermekek születési idejének ismeretében a megfelelő felekezeti vagy állami anyakönyvekben rá lehet kereshet az elhalt vagy eltűnt családfele személyi adataira. Róluk közvetlenül rendfokozatukat, csapattestüket, polgári foglalkozásukat és tömören ismertetett sorsukat lehet megtudni. A hadirokkantoknál a születési adataikon túl szerepel még a rokkantság utáni foglalkozás, a kórokok rövid leírása és a keresetképtelenség foka. Nyilvántartási lapot állítottak ki valamennyi ellátásra jelentkezőről, így az elutasítottokról is. A személyi és ellátási adatokban bekövetkezett változásokat, mint például a hadirokkantok időközben bekövetkezett elhalálózását, az 1920-as évek végéig keresztülvezették ezeken. A rokkantok elhalálózására a járadékok kifizetéséről vezetett, a hadigondozó hatóságnál vagy a házipénztári tisztségnél irattározott számlakönyvek is felhívhatják a figyelmet.

Az elsőfokú közigazgatási hatóságoknál személyi dossziékban kezelték a hadigondozottak ellátási igényeire vonatkozó tárgyalási iratokat és a régi igazoló okmányokat. Ezekben mindenkor megtalálható az illetékes országos hatáskörű szerv számvevősege által kiállított kimutatás vagy táblázat az ellátásra jogosultak igényeinek megállapításáról. Az ellátási adatok mellett itt feltüntették az elhalálózás időpontját, az igazoló okirat számát és keltét, a rendfokozatot, csapattestet, polgári foglalkozást, az özvegy és a gyermekek nevét és születési adataikat. Az iratgyűjtőkben

¹² A részletes végrehajtási utasítás: 100.000/1914. P. Ü. M. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1914. 2985.

¹³ 70.000/1915. P. Ü. M. sz. rendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1915. 1320.

¹⁴ 2.700/1922. M. E. sz. rendelet. A *Magyarországi Rendeletek Tárában* nem jelent meg.

általában megtalálhatók még az elhaltra és családjára vonatkozó anyakönyvi kivonatok, az anyakönyvek alapján kiállított családi értesítők, a hadigondozási igazolvány (az egyéni lap adataival), a megküldött halotti bizonyítvány, az eltűntek esetében pedig a harctérről vagy hadifogságból érkezett utolsó levelezőlapok.

Az eltűntek végellátásáért folyamodó feleségeivel a hadigondozó hatóságnál sorra felvett jegyzőkönyvek a férj bevonulásának évét, csapattestét és a róla érkezett híradás idejét tartalmazzák. Ezek azt követően keletkeztek, hogy a pénzügyminiszter 1921. szeptember 1-jével beszüntette hadisegélyezésüket. A hadigondozási igénybejelentő lapokat 1939-ben állították ki, miután a korábban végkielégített hadiözvegyek újból igényelheték az ellátást. A formanyomtatványon szerepel a férj polgári foglalkozása, születési helye és ideje, az elhalálozás ideje és helye, katonai rendfokozata és utolsó csapatteste. A hadirokkantak dossziéiban a volt állománytest által kiállított felülvizsgálati táblázat tartalmazza a fontosabb személyi és szolgálati adatokat, a sebesülés, megbetegedés és gyógykezelés adatait, a felülvizsgáló bizottság leletét és indítványát, végül a katonai hatóság határozatát a rokkantság mértékéről.

A magyar törvényhozás – „*megemlékezvén fiainak a világháború során teljesített önfeláldozó szolgálatairól*” – hálája lerovásául 1933-ban önálló törvényt alkotott a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról. Az 1933. évi VII. tc., amely bevezető részében sokat sejtetően utalt az ország súlyos gazdasági helyzetére, előbbre lépést inkább szervezeti téren hozott. Az igényjogosultság elbírálására minden járásban, törvényhatósági jogú városban és Budapest közigazgatási kerületeiben hadigondozó bizottságot kellett alakítani. Ennek tagjai voltak a közigazgatási hatóság hadigondozás-ügyi előadója, a honvédelmi miniszter által kirendelt, lehetőleg hadirokkant, de legalább hadviselt orvosszakértő, és a hadigondozottak helybeli érdekképviselői szervének meghallgatásával kijelölt két hadirokkant, elnöke pedig a vezető közigazgatási tisztviselő. A háborút követően az első fokon eljáró hadigondozó bizottság elnöke a polgármester által megbízott tisztviselő lett. A másodfokú hatáskör gyakorlására a közigazgatási bizottság keretében hadigondozó albizottságot kellett alakítani, amelynek előadója a szociális felügyelő.¹⁵

A hadigondozó igazgatás 1949. évi rendezésével megszüntették a hadigondozó bizottságokat.¹⁶ Az 1950. évi első tanácstörvény (I. tv.) alapján, a végrehajtó bizottságok megalakulásával az elsőfokú közegészségügyi hatóság feladatkörét a tanácsok egészségügyi szakigazgatási szerve vette át, amelynek hatásköre a szociálpolitikai feladatok ellátásával is bővült. 1951-ben a feladatkör az igazgatási osztály keretében felállított szociálpolitikai csoporthoz került, amely az 1954. évi második tanácstörvény (X. tv.) alapján 1955-ben ismét az egészségügyi osztály csoportja lett. A két világháború hadigondozási nyilvántartásai, köztük a személyi dossziék – melyekből sajnálatos módon rendszerint csak az „élő” ügyeket őrizték meg – általában innen kerültek be a levéltárakba.

¹⁵ 8980/1946. M. E. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1946. 175. sz. 2.

¹⁶ 4.333/1949. M. T. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, 1949. 2027. Közigazgatási rendszám: 3.440.

Hadisírok gondozása, nyilvántartása

A háborús évektől jogszabályok sora foglalkozott a hősi és hadifogolysírok, temetők gondozásával. Karbantartásuk kiterjedt a volt szövetséges és ellenséges államok itt eltemetett katonáira is, amit azután a trianoni békeszerződés szintén előírt. A belügyminiszter már 1916-ban az egyes katonai parancsnokságok kebelében külön osztály (Hadisírok Felügyelősége) szervezéséről rendelkezett, és ezen katonai hatóságok munkájához – miképp a későbbiekben is – a közigazgatási hatóságok legmesszemenőbb támogatását kérte. A katonai temetők gondozási költségei a honvédelmi tárcát, a többi sírok esetében a települést, illetve az egyházat terheltek. A községi temetőekben lévő hősi sírok gondozásának irányítását és ellenőrzését az állami népgondozó kirendeltségek feladatkörébe utalták.

Az ügy 1921-től nyert új lendületet, miután a honvédelmi miniszter a részletes végrehajtással megbízta a vármegyei katonai parancsnokokat. A Csongrád vármegyei parancsnok így 1921 nyarán leiratban kérte Hódmezővásárhely város tanácsát, hogy a statisztikai hivatal vezetőivel együttműködve, temetői vázrajz csatolásával sürgősen terjessze fel a területén eltemetett összes, magyar és idegen nemzetiségű hősi halott névjegyzékét, csapattestük és rendfokozatuk megjelölésével. Egyúttal a jövőre nézve is igényelte, hogy esetenként küldjék meg a világháború következményeképp elhalt és eltemetett hősök névjegyzékét. A tanács az egyházaktól bekért kimutatások és vázrajzok alapján eleget tett a felhívásnak.¹⁷ A hódmezővárosi levéltárban őrzött, a hősi és hadifogolysírokról füzet formájában elkészített kimutatást¹⁸ 1923-ban vette használatba a polgármester megbízásából a városi népgondozási hivatal. A katonai ügyosztály sajtóban is közreadott felhívása révén összeállításához már a lakosság bejelentéseit is felhasználták.¹⁹

A hősi halottak összeírása

Népszámlálás

Az 1920. évi népszámlálás alkalmával a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal a házi-gyűjtőíveken a világháborúban meghaltak (holtnak nyilvánítottak), eltűntek vagy hadifogságban levők adatait is tudakolta. Az egyéni adatok felvételére szolgáló számlálólap 27. rovata ugyanakkor a világháborúban való részvételre, a sebesülésre, rokkantságra és a hadifogságra vonatkozóan tartalmazott kérdéseket. A felvétel a foglalkozásra, a születési évre és a vallásfelekezethez való tartozásra is kiterjedt. A hivatal – miután a belügy- és a honvédelmi minisztérium a hadisírok rendezésével

¹⁷ 2015/eln. 36II.1921. H. M. sz. rendelet. MNL CSML HF IV. B. 1405b. II. 2834/1921.

¹⁸ MNL CSML HF, A világháborúk hódmezővásárhelyi katonáira és áldozataira vonatkozó iratok gyűjteménye.

¹⁹ *Friss Hírek* (Hódmezővásárhely), 1923. jan. 24. 3.

kapcsolatban a háborús veszteségek kérdését is rendezni kívánta, és rendelkezésre bocsátotta a feldolgozási költségeket – az 1920-as évek derekára a törvényhatóságok szintjére lemenően feldolgoztatta a trianoni ország veszteségi adatait.

A felmérés sajnos nem tekinthető teljesnek. A házi-gyűjtőíveken az adatok felvétele házanként, illetve lakásonként történt, és így kimaradtak azok, akiknek bejelentésre kötelezett hozzátartozói nem voltak, vagy a felvétel idején (1920. december 30.) már nem tartózkodtak a trianoni országterületen. Feltételezhető az is, hogy a nagyobb terjedelmű gyűjtőív minden részét, már az ellenőrzés lehetőségének hiánya miatt is, nem töltötték ki olyan gondosan, mint az egyéni számlálólapokat.²⁰

A népszámlálásokat gyakorlatilag ekkor is a közigazgatási hatóságok végezték el. Iratanyagukban maradhattak fenn ilyen gyűjtőívek.

Hősök ligetének (kertjének) létesítése

A kormányzó 1928-ban, a gyönki (Tolna megye) hősök emléksobrának leleplezésekor fölvetette annak gondolatát, hogy az ország községeiben a hozzátartozók ültessenek emlékfát minden egyes hősi halott emlékére. A kormányzói kabinetiroda a további intézkedéssel a törvényhatóságok főispánjait bízta meg. A szükséges területet a községek ingyenesen rendre át is engedték, hirdetményt bocsátották ki és összeírták a jelentkezőket, akiknek a száma általában elenyésző volt a nagyszámú hősi halotthoz képest.²¹

1932-ben a honvédelmi miniszter rendelte el, hogy a közép- és szakiskolai tanulók egy alkalmas napon a temetőben vagy más, előzetesen megállapított helyen ültessenek el megfelelő számú díszfacsetet, hogy ezeket a hozzátartozók azután elláthassák fából faragott kis táblával, rajta a helységről származó, idegen földben nyugvó egy-egy elesett hős nevével. Minden fa tehát jelképes sír, a hősök ligete pedig jelképes temető lett volna. Az egyes katonai parancsnokságok ezúttal is a közigazgatási hatóságokat keresték meg, hogy állapítsák meg és közöljék a szóba jöhető hősök nevét, lakását, ezredét, valamint elhalálozási és eltemetési helyüket.²²

A háborúból haza nem tértek 1930. évi összeírása

A katonai halálesetekre vonatkozó adatok központi feldolgozása már a befejezéséhez közeledett, amikor a belügyminiszter – tekintettel a még nagy számban anyakönyvezetlen, különösen orosz hadifogságban bekövetkezett elhalálozásra – 1929-ben elrendelte a világháborúból vissza nem tértek összeírását. A jegyzéken szere-

²⁰ *Magyar Statisztikai Szemle*, 1927. 7. sz. 623., 629.

²¹ Hódmezővásárhelyen erre csak 1931-ben került sor. A többszöri felhívásra alig 160-an jelentkeztek, összesen 178 emlékfára. A fennmaradt összeírás a jelentkezők nevét, lakását és a megnevezett elhalhoz fűződő rokoni kapcsolatot rögzítette. A Hősök kertje itt végül nem valósult meg, miképp a következő kezdeményezés sem. MNL CSML HF IV. B. 1405b. II. 7222/1928.

²² Uo. 63.185/1932. H. M. sz. rendelet (Az ügy aktájában.)

peltetni kellett azokat is, akiknek hozzátartozói nem jelentkeztek, de az anyakönyvvezetőnek a nyilvántartásai alapján tudomása volt a halálesetről.²³

Az összeírás a csatolt minta szerint, házilag előállított összeírási íven történt. Rovatai a következők voltak: név, rendfokozat, volt állományilletékes csapattest, születési hely és év, a hadbavonulás idején való lakcím, foglalkozás, a házastárs és a szülők neve, az eltűnés ideje és helye, valamint a hozzátartozók ismeretei az illető sorsáról.

Hódmezővásárhelyen az öt héten át végzett összeírás során a határidő lejártáig 856 eltűnt adatait jegyezték fel. Az adatközlő kedv és a megfelelő tájékoztatás hiányát egyaránt mutatja, hogy ez a szám közel lefedi az addig lefolytatott holtak nyilvántartási eljárásokat, amelyekről az anyakönyvvezetőknek hivatalból is tudniuk kellett. A „B” jelzésű, kardoskúti anyakönyvi kerületnél egyáltalán nem történt bejelentés, holott az ott még 1926-ban felállított emlékműre a vásárhelyi Pusztá 73 hősi halottjának vésték fel a nevét. Az elkészült íveket, amelyekről sajnos nem készült másolati példány, a város nyomban felterjesztette a belügyminisztériumhoz.²⁴ Érdeklődésünkre az ezredfordulón azt a választ kaptuk, hogy ezek nem maradtak fenn.

Összeírás egy 1942. évi rendelet nyomán

1942 tavaszán, a 2. magyar hadsereg frontra szállításának megkezdésével egy időben, a belügyminiszter a törvényhatóságok első tisztviselőin keresztül az 1938 óta folyó hadműveletekben hősi halált halt honvédek nevének haladéktalan megörökítésére hívta fel a községeket és a városokat. Ezt az első világháborús emlékműveken kellett megvalósítani, ezért ahol az 1917. évi törvénycikk ellenére az emlékmű még nem készült volna el, ott azt a legsürgősebben fel kellett állítani.²⁵

Hódmezővásárhelyen, miután a város 1938-ban emelt hősi emlékművére, a Pásztor János által alkotott lovas szobor talapzatára nem kerültek fel nevek, a polgármester júniusban utasította hivatala katonai ügyosztályát, hogy folyamatosan vegye nyilvántartásba az újabb hősi halottakat, ugyanakkor 30 napon belül „kutasassa fel” az elmúlt világháborúban elhaltakat. A sajtón keresztül, a nevek megörökítéséhez bekért adatokból összeállított jegyzéket az ügyosztály többszöri sürgetés után, október közepén adta le. A polgármester ezt még visszaadta pótlásra azzal, hogy „*Vásárhelyen jóval többen haltak el*”. A fennmaradt két kimutatás egyikén 606 személy szerepel, a másik már 947 nevet tartalmaz. A házilag szerkesztett névjegyzékek az elhalt nevét, utolsó lakcímét, születésének évét, anyja nevét, a csapat-

²³ B. M. sz. körrendelet. *Belügyi Közlöny*, 1930. 663.

²⁴ *Vásárhelyi Reggeli Újság*, 1930. okt. 26. 7.; MNL CSML HL, Hódmezővásárhely város polgármesterének, 1930-tól Polgármesteri Hivatalának iratai, Elnöki iratok (a továbbiakban: IV. B. 1406a), II. 772/1930.

²⁵ 28.282/1942. B. M. sz. rendelet. *Belügyi Közlöny*, 1942. 791.

testet, esetenként az elhalálozás (eltűnés) helyét és idejét, továbbá az igazoló okirat általános megnevezését tartalmazzák.²⁶ A nevek felvésésére a felgyorsult történelmi események miatt már nem kerülhetett sor. Az összeírás azonban – erősen hiányos volta mellett is – sok új, a további kutatáshoz kiindulásul szolgáló információval szolgál.

Befejezés

A katonai igazgatás – a társadalmi elvárásnak is igyekeztvén eleget tenni – a világháború folyamán nagy súlyt helyezett a veszteségek nyilvántartására. A Monarchia haderejének egészére kiterjedően, a csapatok harcéri veszteségeiről beérkező adatokat központilag feldolgozva, a bécsi közös hadügyminisztérium (*K. u. k. Kriegsministerium*) folyamatosan közreadta az elesettek, meghaltak, megsebesültek és hadifogságba esettek jegyzékét.²⁷ Bár az összeállított veszteségkimutatások – elsősorban a harcok intenzitásától függően – többé-kevésbé hiányosak maradtak és sok pontatlanságot tartalmaztak, a háborút követően mégis ezek a hivatalos nyilvántartások szolgálhattak alapul a Monarchia, illetve Magyarország veszteségének a megállapításához. E lajstromok érthetően nem adhattak számot a fogyatékbba kerültek, a sebesülteként, eltűntként vagy hadifogolyként feltüntetett személyek további sorsáról, e téren a háborús tapasztalatokon alapuló becslésekre kellett hagyatkozni. Nem regisztrálhatták a háborús eredetű betegsükben később elhaltakat sem. Az ország mai területére az 1920. évi népszámlálás alapján megállapított háborús veszteség is legfeljebb az arányok érzékeltetésére alkalmas, abszolút számaiban már lényegesen alábecsült képet mutat.

A valóságot leginkább megközelítő adatokat, a rendelkezésre álló sokrétű forrásanyag felhasználásával, megítélésünk szerint először az egyes helységek szintjén lehet meghatározni. Az ilyen adatbázisok azután elvezethetnek az összveszteség megállapítására szolgáló statisztikai módszerek, kombinatív számítások finomításához is. A legkevesebb, hogy hozzájárulnak a szűkebb lakóhely múltjának alaposabb megismeréséhez, a gazdasági, társadalmi folyamatok jobb megértéséhez. Kegyeleti célt is szolgálnak, amikor a feledéstől mentik meg azok nevét, akik tudatos kötelességvállalásból vagy csupán a parancsnak engedelmeskedve, hazájukért egykor az életüket áldozták.

²⁶ MNL CSML HF, Hódmezővásárhely város polgármesterének, 1930-tól Polgármesteri Hivatalának iratai, V. (főjegyzői) ügyosztály iratai (a továbbiakban: IV. B. 1406f), 316/1943. kat. üo.

²⁷ „Veszteség lajstrom” (*Verlustliste*). A nyomtatásban megjelent füzetek szoros ábécében haladva elől a tisztí, majd a legénységi állomány veszteségi adatait közlik. – „Hírek a sebesültek és betegokről” (*Nachrichten über Verwundete und Kranke*). E füzeteket a kórházak jelentéseit feldolgozó bécsi Központi Tudósító Iroda adta közre a háború elejétől.

IMRE MAKÓ

SOURCES IN TERRITORIAL ARCHIVES FOR THE RESEARCH ON THE CASUALTIES OF THE FIRST WORLD WAR

The study presents the available sources for examining the casualties of WWI in relation to certain territories and settlements, and for collecting personal data. The author shares the experiences of the research on Hódmezővásárhely, a town with 62 000 inhabitants. In case of archival records considered as primary sources, the essay presents the different types of cases and documents were generated in the different levels of public administration, examine their contents, including the census, war memorials, the aid for the relatives of the soldiers, the registers of the martyrs and the missing persons declared dead, aid for the relatives of the casualties of the war, and the subsequent attempts to list the heroic dead and the maintenance of the war graves. It also draws attention to other supplementary databases, which sometimes replace the archival sources, such as local press releases, heroic memorials, cemetery records, etc.

